

W niniejszej recenzji zawarłem niemało uwag krytycznych. Jednak omawiany zbiór studiów jest bardzo udanym i spójnym zbiorem solidnych analiz — nawet jeśli brakuje im interpretacyjnej śmiałości i zróżnicowania perspektyw badawczych. Już samo skierowanie uwagi na doświadczenie dziennikarzy w Białymstoku, Rzeszowie czy Opolu, na próby okrzepnięcia młodej inteligencji w Częstochowie, na mentalności i dyskursy przedstawicieli terenowego aparatu PZPR, stanowi ogromną wartość tego tomu. Każde zadawać i rozwijać wspomniane już pytania o relację „Października” i „październików”, między ośrodkami, upraszczając, centralnymi i peryferyjnymi. Można być pewnym, że książka ta stanie się doskonałą odskocznią dla kolejnych badaczy, którzy zapragną eksplorować te obszary.

* * *

Jan N. Bremmer, *The World of Greek Religion and Mythology. Collected Essays II*, Mohr Siebeck, Tübingen 2019, ss. XXII + 564.

Holenderski uczony, Jan N. Bremmer, jest bezsprzecznie jednym z najwybitniejszych, najbardziej twórczych i wszechstronnych współczesnych znawców religii świata starożytnego oraz jednym z najprzedniejszych przedstawicieli religioznawstwa porównawczego. Jego imponujące *oeuvre* obejmuje dziesiątki książek, tomów zbiorowych, artykułów i innego rodzaju rozpraw dotyczących najróżniejszych aspektów cywilizacji basenu Morza Śródziemnego — od wczesnogreckiej koncepcji duszy i fenomenu pederastii, przez kulturową historię gestów czy humoru, po misteria antyczne, mity i rytuały Greków, świat ich bogów i herosów, pisma gnostyków czy rozkwit wczesnego chrześcijaństwa. Wydaje się, że ciekawość badawcza Bremmera nie zna granic, a niebywale szerokie intelektualne horyzonty uczonego znać na każdej napisanej przez niego stronie. W przypadku tak bogatego, a jednocześnie tematycznie rozbieżnego i rozproszonego dorobku, nie zawsze łatwo zachować orientację i bez problemu dotrzeć do powiązanych ze sobą tekstów. Tym większa wobec tego powinna być radość i wdzięczność uczonych czytelników wobec autora i wydawnictwa Mohr Siebeck, że zdecydowali się wydać — na znakomitej jakości papierze, w solidnej oprawie i eleganckim, przyjemnym dla oka układzie graficznym — „wybrane teksty zebrane” holenderskiego badacza. Po pierwszym tomie, wydanym w 2017 r. i zawierającym artykuły podejmujące zagadnienia dotyczące świata wczesnochrześcijańskiego, otrzymaliśmy z końcem roku 2019 drugi tom zatytułowany *The World of Greek Religion and Mythology*. Dwa kolejne tomy — *Jews, Pagans and Christians in the Roman Empire* oraz *Becoming a Man: Myths and Rituals of Male Initiation in Ancient Greece and Rome* — są w przygotowaniu.

W czterech częściach omawianego tomu zgrupowano łącznie trzydzieści artykułów Jana Bremmera, które dopełnione zostały dodatkowym przyczynkiem (w formie apendyksu) doty-

czącym historiografii religii oraz pomocnym (choć wykazującym drobne luki) indeksem rzeczowym, nazw i miejsc źródłowych. Pierwsza część książki zawiera teksty poświęcone różnym aspektom świata bogów i herosów oraz historii badań nad panteonem greckim — artykuły o greckich bóstwach w XX w., o specyficie Posejдона czy Hefajstosa, o bóstwach wspomnianych w orfickich złotych tabliczkach, o początkach kultu herosów czy o *agency* posągów kultowych przynoszą wiele interesujących i istotnych spostrzeżeń. Drugą część tomu tworzą mniej zwarte tematycznie artykuły poruszające szereg różnych zagadnień i problemów dotyczących religii starożytnych Greków — od eseju kwestionującego model tzw. „religii polis” i omawiający marginalne grupy i zjawiska kultowe, przez teksty przynoszące oryginalną analizę statusu i roli wieszczków, starych kobiet czy menad, po przedstawiające zgrabnie wybrane aspekty eschatologii Greków, problem tajemnic religijnych czy wpływów bliskowschodnich na religię grecką. W trzeciej części zebrano artykuły powiązane tematycznie z problematyką ofiary, przy czym otrzymujemy tu cenne rozważania nie tylko o ofierze zwierzęcej, w tym o problemie zabijania w ofierze zwierząt ciężarnych, ale także wartościowe analizy antycznych przekazów o składaniu ofiary z ludzi. Na ostatnią, czwartą część składają się przyczynki poświęcone mitom i mitografii, w tym związku mitu z rytuałem, mitu z historią czy propagandą polityczną, roli mitu w powieści antycznej i roli mitografii, jak również bardziej syntetyczne eseje o tym, czy jest mit oraz co wyróżnia historię badań nad grecką mitologią. Książkę zamyka apendyks dotyczący wpływu prac Jane Ellen Harrison na badania religioznawcze Gerardusa van der Leeuwa.

Teksty zebrane w omawianym tomie — jak nietrudno poznać na podstawie nakreślonej wyżej jego zawartości — tworzą nad wyraz barwny, wielowarstwowy i intelektualnie stymulujący obraz problematyki religii i mitologii starożytnych Greków. Na szczególne podkreślenie zasługuje ponadto fakt, że nie ograniczono się tu wyłącznie do konwencjonalnego przedrukowania wybranych artykułów, ale miejscami je poprawiono, uzupełniono i pieczołowicie zaktualizowano. Nie może nie imponować czytelnikowi obeznanie autora ze starszą i najnowszą (i mam tu na myśli rzeczywiście najnowszą, bo i zawierającą pozycje w niektórych przypadkach wydane bardzo krótko przed opublikowaniem omawianego tomu) literaturą z zakresu nie tylko szeroko pojętych nauk starożytniczych, ale i religioznawstwa, kognitywistyki, etnologii czy językoznawstwa. Nieprzerwana lektura tekstów zebranych Bremmera pozwala ponadto wyraźnie dostrzec pewne cechy charakterystyczne jego prozy, sposobu prowadzenia wywodu i argumentacji. Holenderski uczonego bezsprzecznie posiada niebywałą zdolność trafnego oddania w niewielu słowach trudnych zagadnień, zręcznego a zwięzłego przeprowadzenia wnikliwego i nierzadko błyskotliwego wywodu argumentacyjnego oraz przejrzystego streszczenia kluczowych problemów badawczych w dziedzinie religii i kultur antycznych. Klarowne zdania, nieprzeładowane zbędnym balastem nazwisk, terminów i faktów (choć niestety nie wolne od literówek, licznych zwłaszcza w przypisach), a mimo to plastycznie oddające całą złożoność omawianych zagadnień, tworzą prozę, która nie tylko informuje, ale i absorbuje, a z całą pewnością niejednego czytelnika zainspiruje do pogłębionej refleksji i dalszych dociekań.

Rafał Matuszewski
Universität Salzburg
ORCID: 0000-0001-8587-0643